

UDK 314.151.3-054.7 (=411.16) «1946/1947» (093.2)

341.485 (=411.16) «1939/1945»

341.7 (497.1 : 410) «1946/1947»

ODLAZAK JEVREJSKIH IZBEGLICA - ŽRTAVA HOLOKAUSTA IZ EVROPSKIH ZEMALJA ZA PALESTINU PREKO TERITORIJE JUGOSLAVIJE 1946–1947. GODINE*

Mr Mladenka IVANKOVIĆ
Institut za noviju istoriju Srbije

APSTRAKT: Na osnovu nekoliko novih, do sada nekorišćenih dokumenata, kao i relevantne postojeće literature, izvršili smo, u meri u kojoj je to bilo moguće, rekonstrukciju iseljavanja jevrejskih ratnih izbeglica iz Evrope u Palestinu, preko teritorije Jugoslavije, u periodu 1946–1947. godine.

Politička i vojna situacija u Palestini posle završetka Drugog svetskog rata je bila veoma osetljiva i komplikovana. Palestinom je, kao mandatorska sila, upravljala Velika Britanija. Međutim, po svim pokazateljima, ona nije uspevala da uspešno kontroliše događanja na teritoriji koja joj je bila poverena. Stanje u zemlji je bilo nestabilno i bremenito problemima koji su imali predistoriju dugu nekoliko decenija i za koje je bilo neophodno što hitnije naći neko trajnije rešenje. Mi ćemo ovde ukratko izneti najglavnije momente i razloge koji su doprineli nastanku i uobličavanju palestinskog problema, a koji su neophodni za potpuno i pravilno razumevanje našeg osnovnog teksta.

U vreme pre izbivanja Prvog svetskog rata, oblasti Bliskog istoka, pa tako i Palestina, bile su deo Otomanskog carstva. Pošto je oslobodila ove oblasti, britanska vlada je smatrala da ima moralno pravo da narodima koji su ih naseljavali u različitim formama ponudi bilateralne dogovore koji bi trebalo da, u budućnosti, budu od koristi i jednoj i drugoj strani. Po pitanju Palestine, engleska vlada se izjasnila tako što je 2. decembra 1917. godine objavila jednu

* Članak je nastao u okviru projekta Instituta za noviju istoriju Srbije, „Srbija i Jugoslavija – država, društvo, politika”.

deklaraciju kao zvaničnu izjavu britanske vlade da će, na njenoj teritoriji, Jevreji dobiti svoj nacionalni dom u koji bi mogli da dolaze iz zemalja u kojima su prebivali širom sveta, i da se nasele u njemu. Ova deklaracija je, prema imenu tadašnjeg ministra inostranih poslova ser Artura Džejmsa Balfura, u javnosti bila nazvana Balfurova deklaracija i ostala je poznata pod tim imenom. Deklaracija je 29. septembra 1923. godine bila ozvaničena od Društva naroda, koje je mandat za upravu nad Palestinom poverilo Velikoj Britaniji. Dobivši i zvanično međunarodnopravno priznanje za to, Jevreji su počeli da se doseljavaju, pojedinačno i u grupama, osnivajući pored starih i brojne nove naseobine, od kojih su se kasnije razvili veliki gradski centri. Palestinski Arapi su sa nepoverenjem pratili tok jevrejske imigracije, optužujući britanske vlasti da vode pro cionističku politiku. Ipak, sve do jeseni 1933. godine, kada je, bežeći pred narastajućim nacizmom u Evropi, broj jevrejskih useljenika počeo da se sve brže povećava, situacija u Palestini je bila relativno mirna i stabilna. Od tada, zemlju je zahvatio talas pobuna i štrajkova u kojima je učestvovalo i arapsko i jevrejsko stanovništvo podjednako – dve sada već otvoreno suprotstavljene strane. Da bi umirili i stabilizovali situaciju, Englezi su, u nekoliko navrata, pokušavali da organizuju pregovore zainteresovanih strana, predlažući razne modele rešenja, od formiranja autonomnih jedinica u okviru jedne države, pa do podele zemlje na dva dela. Rešenje koje bi zadovoljilo obe strane je bilo nemoguće pronaći. Za to vreme, u Evropi se osećala bliska opasnost od velikog ratnog sukoba. Nalazeći se pred ozbiljnim međunarodnim događanjima, a da bi, u slučaju evropskog rata, imala na svojoj strani ceo arapski svet, Engleska je početkom 1939. godine, jednostrano, donela tzv. „Belu knjigu”. Odredbama „Bele knjige” bila je, pored ostalih restriktivnih mera prema jevrejskom stanovništvu, uvedena zabrana kupovine zemlje, izuzev na strogo određenim teritorijama, kao i ograničenje kvote za useljavanje novih naseljenika na 1.500 ljudi mesečno. Problem je dobio i svoju moralnu dimenziju, jer je progon Jevreja od strane nacista u Evropi postajao sve žešći. I tako, u vreme kada je izbio Drugi svetski rat, palestinski problem je bio daleko od svog rešenja.¹

Drugi svetski rat je, pored strahovite represije, razaranja i uništenja miliona ljudskih života, doveo i do velikih talasa prisilnih migracija. Ljudi su, u najvećem broju slučajeva, bili konfinirani ili odvođeni u radne i koncentracione logore. Većina logora se nalazila na teritoriji Nemačke ili zemalja priključenih Trećem rajhu. Posle završetka ratnih sukoba nastupio je period u kojem je stradlima trebalo odati poštu, a preživelim omogućiti povratak njihovim domovima, ili bar onamo gde su oni smatrali da bi ih mogli iznova sagraditi, pošto su domovi iz kojih su odvedeni bili uglavnom razoreni. Repatrijacija bivših ratnih zarobljenika je bila proces koji se nije svuda odigravao po istom tempu i nije uvek imao logičan i očekivan tok i ritam, što nije zavisilo samo od interne orga-

¹ Jean-Baptiste Duroselle, *Histoire diplomatique de 1919 a nos jours*, Paris, 1990, p. 123–314.

nizacije i transportnih mogućnosti. Ispostavilo se da je pri organizovanju repatrijacije bilo nužno računati i sa faktorima koji nisu uvek bili predviđeni i definirani dogovorenim sporazumima, ali su u praksi nesporno funkcionisali i bitno usporavali njen tok, ili su za ishod imali prinudni odlazak repatiraca ka destinacijama koje su im faktički bile nametnute, čime je ozbiljno bilo dovedeno u pitanje jedno od osnovnih ljudskih prava – pravo izbora mesta boravka. Oslobođeni ratni zarobljenici su, po prestanku ratnih dejstava, imali pravo da se opredele: da li će biti repatrirani u zemlju svoga porekla, da izaberu da ostanu u zemlji u kojoj su se zatekli ili da se odluče za odlazak u neku od trećih zemalja. Povratak bivših ratnih zarobljenika se najbrže odvijao u slučajevima kada su se oni opredelili za povratak u svoju zemlju porekla, jer su brigu o njima preuzimale vlade njihovih država, u skladu sa postojećim pravilima i nekim specifičnim međuvladinim dogovorima. U slučajevima kada su se opredeljivali da ostanu u zemlji u kojoj ih je zatekao kraj rata, ili su izrazili želju da budu repatrirani u neku treću zemlju, postupak je trajao duže, jer je trebalo ispoštovati neophodnu pravnu proceduru koja je bila predviđena u takvim slučajevima. Oni bi, tada, najčešće, nastavljali da žive u logorima, ponekad u istim onim u kojima su bili utamničeni za vreme rata, gubili su državljanstvo zemalja iz kojih su poticali i sticali status apatrida, a brigu o njima su preuzimale razne međunarodne organizacije, na prvom mestu UNRRA.

Najveći broj ratnih vojnih zarobljenika jevrejske nacionalnosti se posle oslobođenja odlučio za povratak u zemlju porekla i bio je repatriran već u prvom talasu, u toku 1945. godine, onom brzinom koju su dozvoljavale ratom ruinirane saobraćajnice i brojnost raspoloživih prevoznih sredstava. Izvestan broj ratnih vojnih zarobljenika i najveći broj civilnih interniraca jevrejske nacionalnosti se, pak, odlučio za odlazak u Palestinu.

Naročitu nadu da će njihovo opredeljivanje za odlazak u Palestinu imati povoljan ishod ulivao im je izveštaj anglo-američke ekspertske komisije na osnovu kojeg je bio sačinjen i zvaničan predlog aprila 1946. godine. Ova komisija je prihvatila preporuku Jevrejske agencije i devetom tačkom njenog predloga bilo je predviđeno da se odmah dozvoli useljavanje 100.000 Jevreja - žrtava holokausta u Palestinu, pod uslovom da SAD prihvate obavezu transporta i ishrane imigranata za prva dva meseca po ulasku u zemlju.² Time je, praktično, trebalo da budu anulirane odredbe famozne „Bele knjige”.

Engleska vlada je ovaj predlog usvojila i time je trebalo da on postane obavezujući za njeno ponašanje po ovom pitanju. Ipak, predlog nije zvanično zaživeo, uglavnom zato što, iz unutrašnjopolitičkih razloga, nije bio usvojen i od strane američke vlade.

² Arhiv Saveznog ministarstva inostranih poslova (u daljem tekstu ASMIP), fond Politička arhiva (u daljem tekstu PA), fascikla broj 89, za 1946. godinu.

U međuvremenu, hiljade Jevreja - žrtava holokausta su, kao raseljena lica, i dalje čekale da se njihovo opredeljenje za odlazak u Palestinu povoljno reši. Kada su postali svesni da od vlade SAD ne mogu dobiti otvorenu i zvaničnu podršku, članovi Svetskog jevrejskog kongresa (u daljem tekstu SJK) su se postarali da nađu načina da svojim sunarodnicima obezbede odlazak u „Jevrejski nacionalni dom”. S obzirom na predviđanu brojnost jevrejskih imigranata i posleratno stanje saobraćajne infrastrukture, kao najsigurniji i najekonomičniji način transporta izabran je pomorski. Kao najpovoljnije luke za ukrcavanje su bile odabrane crnomorske, jer su bile najbliže željenom odredištu. Međutim, zbog obimne akcije vojničke repatrijacije pri povratku sovjetskih trupa iz ovih oblasti u domovinu, sve crnomorske luke su bile blokirane i zatvorene za civilni saobraćaj.

Predstavnici SJK su se 2. jula 1945. godine zvanično obratili Predstavništvu Demokratske Federativne Jugoslavije (u daljem tekstu DFJ) u Bukureštu sa molbom za dopuštenje da se transport grupe od oko 2.500 jevrejskih izbeglica, zbog zatvorenosti crnomorskih luka za civilni saobraćaj, izvrši preko jugoslovenske luke Split. Do Splita je izbeglice trebalo da stignu organizovanim železničkim transportom. Jugoslovenske vlasti su, takođe, bile zamoljene da za učesnike u transportu izdaju pojedinačne transportne vize za ulazak u Jugoslaviju, organizuju proputovanje od granice do Splita, ukrcavanje na brod i odlazak. Naglašeno je da se podrazumeva da će sve troškove prevoza, smeštaja, ishrane i svega drugog snositi SJK.³ Zvaničnim dopisom Ministarstva inostranih poslova DFJ odgovoreno im je da je, i pored dobre volje da se pozitivno reši njihova molba, u ovom času „nemoguće ovoj molbi... izaći u susret pošto je put do Splita prekinut i železnica ne radi”. U odgovoru se sugerisalo da bi „evakuacija bila moguća preko tršćanske luke, ali u ovom slučaju transport (bi morao) preći preko Mađarske i Austrije.”⁴ Ovo je, koliko je nama poznato, bilo prvo zvanično obraćanje predstavnika jedne jevrejske međunarodne organizacije jugoslovenskim vlastima za pomoć pri izvođenju organizovanog prevoza jevrejskih izbeglica u Palestinu, posle Drugog svetskog rata.⁵ Ukoliko se pokazalo kao neuspešno, bilo je to iz čisto objektivnih razloga – nemogućnosti korišćenja razorenih železničkih saobraćajnica. Od značaja je bila činjenica da su jugoslovenske vlasti pokazale razumevanje problema i dobru volju da pomognu da se nastala situacija reši u najpovoljnijem izvodljivom obliku. Predstavnici SJK su sada sa izvesnošću mogli očekivati da će jugoslovenske vlasti i u budućnosti zauzeti, u najmanju ruku, blagonaklon stav prema sličnim akcijama.

³ ASMIP, PA, fascikla broj 21, za 1945, godinu.

⁴ ASMIP, PA, isto.

⁵ Pre ovoga, imali smo primer zvaničnog obraćanja Saveza ortodoksnih rabina Sjedinjenih Američkih Država i Kanade sa sedištem u Njujorku kojim su se kod tamošnjeg Generalnog konzulata interesovali za obaveštenja o Jevrejima u Jugoslaviji i ponudili pomoć. Konzulat je o tome obavestio vladu u Beogradu, zatraživši instrukcije. Ovaj dokument nosi datum od 29. maja 1945. godine. ASMIP, PA, fascikla broj 21, za 1945. godinu.

Zbog vojničke repatrijacije za civilni saobraćaj su, slično lukama na Crnom moru, bile zatvorene i sve francuske luke. Povoljnu okolnost za bivše ratne zarobljenike je, kako će se to kasnije pokazati, predstavljalo to što je ljudstvo koje se zateklo na teritoriji anglo-američke okupacione zone bilo najpre prebačeno iz engleske zone u američku, odakle je trebalo da bude transportovano jednako kao i ljudstvo iz američke zone.⁶ Izgledi za rešavanje pitanja organizovanog useljavanja 100.000 jevrejskih žrtava holokausta u Palestinu, kako je to predložila anglo-američka ekspertska komisija od aprila 1946. godine su, posle oklevanja američke vlade da taj predlog i zvanično usvoji i žestokih protesta u arapskom svetu, bili vrlo neizvesni. Ocenivši kao najbolju mogućnost da njihovi sunarodnici - žrtve holokausta koje su se opredelile za odlazak u Palestinu dospeju do svog željenog odredišta predstavlja transport pomorskim putem iz neke od jadranskih luka koje su ostale otvorene za civilni saobraćaj, predstavnici SJK su pomagali odlazak jevrejskih izbeglica, ovoga puta u Italiju odakle je transporte, po njihovoj proceni, bilo najlakše organizovati. Italijanske luke gde bi se moglo izvršiti ukrcavanje su bile brojnije, a stanje saobraćajnica daleko bolje nego u Jugoslaviji. U izvođenju ove akcije jevrejski zvaničnici su imali, ovoga puta prećutanu i nezvaničnu,⁷ saradnju jugoslovenskih vlasti koje im nisu pravile smetnje u prelasku preko teritorije „zone B” koja se nalazila pod jugoslovenskom kontrolom. Britanske vlasti su uočile kretanje ovih organizovanih izbegličkih grupa i oštro protestovale kod jugoslovenskih vlasti. Oni su situaciju ocenili kao ozbiljnu i sugerisali su jugoslovenskim vlastima da je i one tako tretiraju. O tome govori sadržaj note Britanske ambasade jugoslovenskim vlastima: „Britanska ambasada skreće pažnju na ozbiljnu situaciju koja je nastala kao posledica nedavnih kretanja jevrejskih izbeglica kroz Jugoslaviju u zonu ‘A’ Julijske krajine. U toku meseca aprila 10 grupa ovakvih lica, u ukupnom broju od 582, pristiglo je vozom do pogranične stanice Divaci u zoni ‘A’ bez prethodnog odobravanja od strane Savezničkih vojnih vlasti. Sve grupe su imale organizovano rukovodstvo koje je izjavljivalo da su članovi tih grupa dolazili u Jugoslaviju iz Austrije, Čehoslovačke, Rumunije, Poljske i Nemačke i da se nalaze na proputovanju za Italiju. Docnije su pristizale i druge grupe u okolnostima koje pokazuju da je to kretanje deo organizovanog plana u cilju omogućavanja nedozvoljenog ulaska u Italiju... (pošto ovo predstavlja veliku neprijatnost savezničkim vojnim vlastima, britanska vlada bila bi)... zahvalna kada bi se izdala naređenja odnosnim jugoslovenskim vlastima u zoni ‘B’ da u potpunosti saraduju sa vlastima zone ‘A’ u sprečavanju daljih pokušaja prelaza Morganove linije bez prethodnih odobrenja Savezničkih vojnih vlasti”.⁸ Činjenica da je dolazak organizovanih transporta iz zone „B” u zonu „A” bio registrovan aprila

⁶ ASMIP, fascikla broj 20, za 1945. godinu.

⁷ Jugoslovenska vlada je sada bila prinuđena da deluje mnogo opreznije jer su je na to primoravale novonastale spoljnopolitičke okolnosti u vezi sa spornim pitanjem teritorije Trsta.

⁸ ASMIP, PA; fascikla broj 60, za 1946. godinu. ASMIP, PA, fascikla broj 60, za 1946. godinu.

meseca, navodi na zaključak da je, i pre nego što su bili registrovani, bilo nekoliko transporta čiji prolazak nije bio primećen. Takođe, podatak da dokument kojim je Ministarstvo inostranih poslova prosledilo sadržaj britanske note Upravi državne bezbednosti nosi datum od 8. avgusta 1946. godine navodi na zaključak da je prvobitni protest britanskih vlasti ostao bez odgovarajućeg odjeka, odnosno da su u međuvremenu, između aprila i avgusta transporti prolazili i dalje, neometani od strane jugoslovenskih vlasti. Postalo je izvesno da se na ovako otvoren protest sa visokog mesta jugoslovenske vlasti ipak nisu mogle oglušiti, te da se i od prećutnog dopuštanja organizovanog prebacivanja jevrejskih izbeglica preko pomenute stanice Divaci, kao i ostalih kontrolnih stanica duž Morganove linije, moralo odustati. Britanska ambasada nije, međutim, bila sigurna da će njena prethodna nota proizvesti željeno dejstvo, pa je 20. avgusta iste godine uputila još jednu notu kojom je podsećala na ozbiljnost situacije i skretala pažnju da je, naročito, važno da se spreči svaki način odlaska jevrejskih izbeglica u Palestinu, podvlačeći da je neophodno da se ispoštuje predviđena kvota za useljavanje u obimu od 1.500 ljudi mesečno.⁹ Ove note britanske ambasade su ostale bez pismenog odgovora, ali je pomoćnik ministra inostranih poslova, general Vladimir Velebit zatražio zvaničan prijem kod ambasadora. Tom prilikom je izjavio da jugoslovenska vlada poklanja najozbiljniju pažnju svim informacijama i pozivima na saradnju koji dolaze iz britanskih izvora, da je kretanje spornih transporta suprotno njenim vlastitim interesima i da vlada čini sve što je u njenoj moći da ga obustavi. Velebit je, nakon prijema kod britanskog ambasadora, uputio pismo ministru unutrašnjih poslova Federativne Narodne Republike Jugoslavije (u daljem tekstu FNRJ) kojim je tražio detaljnija obaveštenja po predmetu organizovanih grupa jevrejskim izbeglica koje žele da se ilegalno usele u Palestinu.¹⁰

Uprava državne bezbednosti je u svom odgovoru potvrdila da je bila upoznata sa postojanjem pomenutih grupa, kao i da je oko njihovog prolaska kroz Jugoslaviju bio, 14. februara 1947. godine, vođen (ne)zvanični razgovor¹¹

⁹ ASMIP, PA, fascikla broj 60, za 1946. godinu. Za britansku državnu politiku je od vitalne važnosti bilo da zadrži postojeći nivo odnosa sa arapskim državama i da ne učini ništa što bi dovelo do daljih provokacija arapskog javnog mnjenja. Ovo nastojanje je, između ostalog, bilo u tesnoj vezi i sa odnosima između Velike Britanije i Egipta. Pošto se odrekla prava koja su proisticala iz ugovora sa Egiptom od 1936. godine, naročito onih koja su obezbeđivala prisustvo engleskih snaga u zoni Sueckog kanala (što je Čerčil nazvao „ne mudrom” odlukom), engleska vlada je bila prinuđena da traži novo mesto za svoju vojsku. Ona je, logično, gledala na Palestinu kao na novu bazu za kontrolu nad Suedskim kanalom van egipatske teritorije. Zbog toga je engleska vlada morala da bude vrlo obazriva prema Arapima i trudila se da ne učini ništa što bi moglo da dovede do arapske pobune u Palestini. Jean-Baptiste Duroselle, *Histoire diplomatique de 1919 a nos jours*, Paris, 1990, p. 308–310.

¹⁰ Traženi odgovor je generalu Velebitu bio službeno dostavljen sa zakašnjenjem, tako da se ne može reći da je on u razgovoru sa britanskim ambasadorom bio neiskren.

¹¹ Za ovaj razgovor ne možemo reći da je bio zvaničan, jer se iz raspoloživih dokumenata to ne vidi, ali, s obzirom na ličnosti koje su u njemu učestvovala, kao i na ličnost po čijoj preporuci

između činovnika Ministarstva unutrašnjih poslova M. Lj. Nešića i predstavnika SJK gospodina Ibereja (Uberaille).¹² Gospodin Iberej¹³ je na razgovor bio primljen po preporuci Lazara Latinovića. On je u razgovoru najpre upoznao sagovornika sa osnovnim podacima u vezi sa cionističkim pokretom i njegovom namerom da pomaže useljavanje jevrejskih izbeglica u Palestinu. Nagovestio je da je i ranije uspešno saradivao sa jugoslovenskim vlastima oko njihovog tranzita preko jugoslovenske teritorije, na čemu je vrlo zahvalan, i zamolio za dalju saradnju, apelujući na sagovornika da pokaže razumevanje, budući da se i jugoslovenska vlada nalazi u nekoj vrstu ratnog sukoba sa Velikom Britanijom oko Trsta i Koruške. Odgovor M. Nešića je bio sročćen vrlo diplomatski.¹⁴ Naglasio je da vlada FNRJ duboko saoseća sa patnjama jevrejskog naroda i da će razmotriti sve zahteve za izdavanje ulaznih i tranzitnih viza za sve Jevreje koji bi želeli da prođu kroz Jugoslaviju na putu za neku zemlju u kojoj bi želeli da se nastane. Kada je govorio o toj trećoj zemlji, naglasio je da bi to mogla biti neka zemlja Latinske Amerike, iako je u potpunosti bio svestan da je gospodin Iberej sve vreme govorio o Palestini kao zemlji nastanjivanja. Za sudbinu jevrejskih izbeglica, kako ćemo to kasnije videti, bilo je bitno da su se sagovornici, iako su govorili o različitim destinacijama, savršeno razumeli.¹⁵

Pre brojnih organizovanih transporta jevrejskih izbeglica koje su na putu ka Palestini tranzitirale kroz Jugoslaviju, a pošto je ideja o njihovom prebaciva-

(M. Lj. Nešić u svojoj zabelešci to čak karakteriše kao naredenje) je do razgovora i došlo, možemo sasvim odgovorno tvrditi da ovaj razgovor nije bio sasvim nezvaničan.

¹² ASMIP, PA, fascikla broj 60, za 1946. godinu.

¹³ Mi smi, ovde, napravili transkripciju imena jevrejskog učesnika u pregovorima prema načinu kako bi se to učinilo sa francuskim imenom, budući da je pomenuti gospodin na razgovor sa jugoslovenskim sagovornikom došao uz preporuku Lazara Latinovića, koji je tada vršio dužnost generalnog konzula u Marseju i budući da je ime bilo napisano tako da je moglo asociirati na francusko. Pretpostavljamo da se radi o istoj ličnosti koja je pre izbijanja Drugog svet-skog rata bila predstavnik Mosada u Beču i generalni sekretar austrijskog Hehaluca. Georg Iberal (nemačka transkripcija njegovog imena) je posle proglašenja države Izrael, pod imenom EHUD AVRIEL, postao diplomata visokog ranga i blizak saradnik Davida Ben Guriona. Prema: Gabriele Anderl, Walter Manoschek, *Neuspelo bekstvo*, Beograd, 2004, str. 19.

¹⁴ „Odgovorio sam mu da meni cela stvar nije poznata (,) ali da znam da je Britanska ambasada protestovala protiv prelaska nekih jevrejskih grupa kroz Jugoslaviju na njihovom putu za ilegalno useljavanje u Palestinu. Oni tvrde da su neki Jevreji prošli kroz logore u Jugoslaviji i da su jugoslovenske vlasti znale kuda ovi putuju. Rekao sam Uberal-u da ja neznam ništa o ovome ali da neverujem da su jugoslovenske vlasti bile upućene.” ASMIP, PA, fascikla broj 60, za 1946. godinu.

¹⁵ To je lako uočljivo iz teksta službene zabeleške koju je, posle razgovora, za svoje Ministarstvo, napravio gospodin Nešić „... (pošto je Iberej otvoreno rekao da Jevreji)... očekuju da ćemo im mi pomoći za prebacivanje u Palestinu... (on mu je odgovorio da će jugoslovenska vlada)... sa simpatijama ispitati molbe svih Jevreja koji u tranzitu žele da prođu kroz Jugoslaviju na putu u neku zemlju u kojoj bi želeli da se nastane (,) na primer neka zemlja Latinske Amerike. Uberal je razumeo šta sam želeo da kažem i nije više insistirao navodeći da su i sa Francuzima tako organizovali celu stvar. On je ipak izjavio želju da vidi Generala Velebita. Rekao sam mu da će drug Velebit o tome biti izvešten ali da poseta nije potrebna.” ASMIP, PA, fascikla broj 60, za 1946. godinu.

nju preko teritorije zone „B” morala biti napuštena, u periodu između avgusta i novembra 1946. godine je, kako saznajemo iz raspoloživih dokumenata, izvestan broj jevrejskih izbeglica organizovano prešao iz Mađarske u Jugoslaviju. Ove izbeglice su, posle kraćeg boravka u tranzitnom logoru u Subotici, nesmetano nastavile put preko jugoslovenske teritorije prema jadranskoj obali, do Sušaka, gde su se ukrcale na brod koji je trebalo da ih odvede do njihovog željenog krajnjeg odredišta. U vezi sa ovim prelascima, britanska ambasada u Beogradu je ponovo uputila jednu notu najiskrenije moleći jugoslovenske vlasti da učine sve kako bi se sprečilo dalje ilegalno useljavanje jevrejskih izbeglica u Palestinu.¹⁶ Jedan od brodova¹⁷ koji je novembra meseca 1946. godine prevozio jevrejske izbeglice u Palestinu imao je tu nesreću da u Egejskom moru doživi buru u kojoj je pretrpeo izvesna oštećenja i da bude presretnut i proveravan. Tom prilikom, na osnovu postojeće dokumentacije i izjava posade, Britanci su došli do saznanja da je brod „bez ikakve sumnje (...) nedavno bio prodat jednom panamskom parobrodskom društvu, specijalno u svrhu prevoza ilegalnih imigranata iz Jugoslavije u Palestinu. Jevreji u pitanju, ukrcavali su se uz sertifikate izdate od strane jugoslovenskih lučkih vlasti u Bakru, pošto su stigli u tu luku vozom iz Zagreba. Brod je bio snabdeven gorivom uz otvorenu saradnju mesnih jugoslovenskih vlasti i isplovio iz Bakra za Palestinu pod tzv. Cionističkom zastavom, što samo po sebi predstavlja ilegalan akt”.¹⁸ O ovoj flagrantnoj povredi postojeće međunarodnopravne regulative Britanska ambasada je zvaničnom notom obavestila najvišu jugoslovensku instancu – maršala Josipa Broza Tita, ukazujući mu na očigledan nesklad između uveravanja, kako jugoslovenskog Ministarstva inostranih poslova, tako i njegovih lično kada je, na britansko insistiranje da se izjasni o problemu ilegalnog tranzita jevrejskih izbeglica na putu za Palestinu, izjavio „da (se) može pređašnja izjava generala Velebita smatrati kao (njegova) sopstvena”.¹⁹ Tito se, tom prilikom saglasio da je zaista „iz izvesnih razloga bilo potrebno zadržati u logorima Jevreje koji su ilegalno prodrli u Jugoslaviju i da je od vremena do vremena nekoliko njih i pobeglo... (na uporno britansko insistiranje da se ovde postoji)... stalno, sistematsko i obilno prebacivanje ilegalnih imigranata iz Jugoslavije... (i kada mu je bilo obećano da će mu biti podneseni dokazi, Tito je obećao)... da će sprovesti temeljitu istragu po tom pitanju.”²⁰

Aprila 1947. godine u prostorijama Ministarstva inostranih poslova došlo je do, ovoga puta zvaničnog, susreta načelnika Odeljenja za repatrijaciju Ko-

¹⁶ ASMIP, PA, isto.

¹⁷ U pitanju je bio brod „Athinaí”, ASMIP, PA, isto.

¹⁸ Čin isticanja jevrejske zastave u jadranskim vodama su Englezi shvatili kao naročitu drskost, mada on sam po sebi nije proizvodio nikakvo pravno dejstvo u smislu prejudiciranja rešavanja palestinskog problema.

¹⁹ ASMIP, PA, fascikla broj 60, za 1946. godinu.

²⁰ Isto.

miteta za socijalno staranje Branka Popovića sa predstavnikom Jevrejske agencije (u daljem tekstu JA) iz Palestine, gospodinom Froimom Šulcom (Froim Szulc) na kojem je trebalo da se jugoslovenska strana obavesti o nameravanom organizovanom prebacivanju preostalih jevrejskih izbeglica iz Nemačke i Rumunije preko teritorije Jugoslavije i njenih luka za Palestinu.²¹ Predstavnik JA je obavestio gospodina Popovića o brojnosti preostalih jevrejskih izbeglica (oko 250.000 ljudi u Nemačkoj i 350.000 u Rumuniji) i preduzetim merama da se pribave svi neophodni dokumenti za njihovo prebacivanje u Palestinu. Planirano je da se, ukoliko se to pokaže mogućnim, sve ljudstvo transportuje, u okviru nekoliko talasa, preko jugoslovenskih jadranskih luka, i to železnicom do obale, a odatle brodom. Brojnost svakog od ovih talasa bi bila oko 4.500 ljudi, jer je toliki bio kapacitet broda koji im je stajao na raspolaganju. Ovoga puta, bio je to jedan južnoamerički brod čije je ime, razumljivo, bilo zadržano u tajnosti, sa jevrejskom posadom. Po planovima JA, prvi brod je trebalo da krene već sredinom maja meseca. Zbog ranijeg neprijatnog iskustva sa budnošću britanskih obavешtajaca, a budući da je trebalo da se prevoz izbeglica vrši u grupama od po 500 ljudi, bilo je predviđeno da železnički transporti izbegavaju prolaz kroz velika mesta, a da se kao luke ukrcavanja ne koriste Sušak i Split gde su postojali američki i engleski konzulati. Za ukrcavanje je bila izabrana luka Bakar, koja je i ranije bila uspešno korišćena. Železnički transporti bi iz Nemačke stizali linijom Bratislava – Nađ Kanjiža – Kotriba – Bakar, a iz Rumunije preko Velike Kikinde i Novog Sada do Bakra. U svakom slučaju, moglo se očekivati da će biti potrebno 10 do 12 dana da bi se prebacilo sve predviđeno ljudstvo do luke. Za to vreme bi bilo neophodno obezbediti smeštaj i boravak onih koji budu stigli ranije, o čemu je već bio postignut dogovor sa hotelima u okolini Zagreba i Sušaka. Troškove boravka je, naravno, finansirala JA. Bilo je predviđeno da brod kojim je trebalo da jevrejske izbeglice budu prevezene u Palestinu bude ukotvljen u nekoj obližnjoj luci i da u luku Bakar uplovi tek kada svi putnici budu prispeli. Predstavnik JA je naročito naglasio da su sva dokumenta koja su bila potrebna za organizaciju transporta već prikupljena. Jevreji iz Nemačke su imali dokumenta koja su izdale američke okupacione vlasti, a Jevreji iz Rumunije su imali pasoše²² sa kolektivnom rumunskom vizom u kojoj je bio upisan i broj izlazne dozvole Kontrolne komisije. Pored ovih dokumenata, bili su, takođe, obezbeđeni i: kolektivna viza kubanskog konzula u Belgiji, pismo kubanskog konzula u Belgiji kojim se mole sve usputne vlasti da izađu u susret transportu prilikom njegovog puta za Kubu, kao i pismo južnoameričke kompanije koja je bila vlasnik broda da će brod doći u Jadransko more po izbeglice. Sva ova dokumenta, uz spisak svih lica koja emigriraju je trebalo da budu podneta jugosloven-

²¹ Isto.

²² Ovaj izraz je bio upotrebljen za putnu ispravu u originalnom tekstu dokumenta i mi smo ga kao takvog iskoristili mada, možda, nije bio najispravniji.

skim ambasadama u Pragu i Bukureštu, prilikom zahteva za kolektivnu jugoslovensku tranzitnu vizu.²³ Posle razgovora sa Popovićem, gospodin Šulc je imao sastanak i u Ministarstvu unutrašnjih poslova u nastojanju da i od njih dobije načelni pristanak kako bi se po konkretnim pitanjima obratio Ministarstvu unutrašnjih poslova Hrvatske, koje je trebalo da podnese glavni teret u planiranom poduhvatu. Pored ovog obraćanja jugoslovenskim vlastima, našli smo tragove koji svedoče da su se predstavnici SJK po istom predmetu obratili i Vladimiru Velebitu koji je tada boravio u Njujorku. Nismo našli nijedan trag o tome da je traženje pomenutih viza prihvaćeno. Naprotiv, postoji tekst jednog kratkog telegrama poslatog običnom poštom kojim se u Njujork šalje obaveštenje Velebitu da je molba za tranzit odbijena.²⁴ Međutim, upravo podatak da je ovo obaveštenje bilo poslato običnom poštom mogao bi da ukaže na to da se u praksi postupilo upravo suprotno, kao i mnogo puta ranije, kako smo već pokazali.²⁵ Nije po-

²³ U Pragu su se Jugoslovenskoj ambasadi sa zahtevom za vizu za jevrejske izbeglice obratili predstavnici organizacije JEWISH WELFARE REFUGEES SOCIETY iz Njujorka, a u Bukureštu je vizu za izbeglice zatražio Crveni krst. Svaki transport je trebalo da ima svoju vizu, što znači da je, prema planiranom broju učesnika, Ambasada u Pragu trebalo da izda pet viza, a Ambasada u Bukureštu četiri. ASMIP, PA, isto.

²⁴ Isto.

²⁵ Ovakav naš zaključak direktno i nedvosmisleno je potkrepljen dokumentom u kojem se eksplicitno govori o repatrijaciji Jevreja za Palestinu preko jugoslovenskih luka, koji je pisan u formi policijskog izveštaja, pa je baš tako i naslovljen. Dokument nije sačuvan u celosti, već samo prva njegova strana, na kojoj je pri vrhu rukopisom dopisana napomena o tome da podaci „mogu poslužiti kod razgovora sa engl. (eskim) ambasadorom ili za odgovor na njihovu najnoviju notu”, u potpisu „Marko” (Aleksandar Ranković, prim. aut.). Ovde ćemo navesti one delove teksta navedenog dokumenta koji najočiglednije potkrepljuju naše zaključke: „Jula meseca 1946. god. došao je u Jugoslaviju palestinski novinar Jakub Diwecki sa zadatkom da preko Jugoslavije organizuje prebacivanje jevrejskih izbeglica za Palestinu. Pre njega prošao je kroz Jugoslaviju isto u vidu novinara jedan od rukovodilaca reemigracije u Evropi Uberall. Na njegovu inicijativu Savez Jevrejskih Opština tražio je dozvolu od Ministarstva Unutrašnjih poslova FNRJ da se dozvoli prebacivanje Jevreja preko Jugoslavije. Odlukom Ministarstva Unutrašnjih Poslova FNRJ to im je bilo dozvoljeno. Oni su odmah pristupili organizaciji toga i prebacivanje organizovali na sledeći način: Organizovali su u Zagrebu prihvatnu stanicu, koja je mogla da primi cca 4 hiljade Jevreja. Jevreji su dolazili u Jugoslaviju kao repatrirci sa repatricionim dokumentima za razne zemlje na pr. za Italiju, Francusku. Juž. Ameriku i td. Preko svoje organizacije razgrana te po čitavoj Evropi organizovali su da su dolazili u Jugoslaviju brodovi, specijalno pripremljeni za prebacivanje ljudi (...) Ti brodovi imaju jevrejske posade, a vlasništvo su organizacije HAGANA (...) Takav brod približi se palestinskoj obali, gdje ga Englezi zaustave. Posada broda presvuče se u civilna odjela tako da na brodu nema ni jednog mornara i Englezi su prinudjeni vuku u neku palestinsku luku, gdje Jevreje iskravaju i logorišu. Ovi Jevreji onda beže iz logora, a po neki put ih spašavaju udarne formacije HAGANA, a dešavalo se da su formacije HAGANA zauzele luku u koju je stigao takav brod i spasli sve Jevreje. Do aprila meseca prebacivanje se uglavnom vršilo iz Italije, Grčke i Francuske ... (a posle su se)... počele upotrebljavati crnomorske i jugoslovenske luke. Tako je 24. jula otišao iz luke Bakar brod sa 2.400 Jevreja. Taj brod je stigao u Palestinu 4. novembra iz luke Bakar otišla su dva broda, od kojih je jedan nosio 3.300, a drugi 520 lica. Manji brod se nasukao kod Rogoznice, te su svi Jevreji bili prebačeni na veći brod koji je stigao do palestinske obale, ali su ga Englezi odvucli na Ciprus. Treći brod je otišao iz Jugoslavije 26. novembra i isto je zaglavio na Ciprusa. Na njemu je bilo više od 774 Jevreja. Svega je preko Jugoslavije (u ovoj godini – primedba autora) prebačeno 7.294 Jevreja. Jevreji koji su se prebacivali preko Jugoslavije dolazili su iz Njemačke (...) Pored toga prebacivali

stojao nijedan formalni razlog da tražene vize ne budu odobrene. Svi neophodni dokumenti su bili uredno prikupljeni, a kao podnosioci zahteva su nastupali predstavnici međunarodno priznatih organizacija. Naše je mišljenje da je pomenuti kratki telegram bio namenjen pre britanskoj obavешtajnoj službi nego Velebitu. Nema razloga da ne pretpostavimo da je, po predloženom planu koji je izneo gospodin Šulc, iz jugoslovenske luke Bakar isplovilo bar nekoliko transporta. Ukoliko bi se brodovima, koji su u svojim putnim ispravama imali naznačenu Kubu kao odredišnu zemlju, dogodilo da u Mediteranu „zalutaju” i svoje putnike iskrcaju u Palestini, niko ne bi imao prava da tvrdi da je to učinjeno sa znanjem jugoslovenske vlade.

I dok su jugoslovenske vlasti DE FACTO dozvoljavale da se preko teritorije Jugoslavije i iz njenih luka, uz manje ili više otvorenu, ali nezvaničnu saglasnost, obavlja transport desetina hiljada jevrejskih izbeglica u Palestinu, i pored stalnih zvaničnih protesta britanskih vlasti, za koje je ograničavanje broja jevrejskih useljenika predstavljalo izuzetno važan problem, dotle su te iste vlasti izričito zabranjivale Jevrejima - svojim državljanima da se iseljavaju u Palestinu, izuzev ukoliko bi im uspelo da za to dobiju neophodne sertifikate palestinske vlade. Ovako je postupano upravo stoga što je bilo neophodno da se vladi Ujedinjenog Kraljevstva pokaže da vlada Jugoslavije poštuje njeno vođenje politike na teritorijama na kojima joj je mandat poverila međunarodna zajednica. Zbog toga su Jevreji - jugoslovenski državljanima bili prinuđeni da se dovijaju na razne načine da bi dobili legalnu vizu za izlazak iz Jugoslavije i ulazak u Palestinu. Mnogi su koristili priliku da se priključe raznim zvaničnim sportskim, kulturnim ili ekonomskim delegacijama koje su legalno odlazile u Palestinu. Kada bi već jednom ušli, oni su, jednostavno, odbijali da se vrate. Ovakvo postupanje je, sve do proglašenja nezavisne države Izrael 14. maja 1948. godine, bilo, u najvećem broju slučajeva,²⁶ jedini način za Jevreje - državljane Jugoslavije da se usele u zemlju svojih drevnih predaka – Erec Izrael.

su se iz Mađarske, Rumunije, Čehoslovačke i manjim delom iz Poljske.” Arhiv Muzeja istorije Jugoslavije, fond Kabinet maršala Jugoslavije, I-3– b/ 486.

²⁶ Redi su bili slučajevi da nekom od Jevreja - jugoslovenskih državljanina uspe da dobije potrebne sertifikate palestinske vlade za legalno useljenje u Palestinu. Tada bi postupak oko završavanja formalnosti za dobijanje dokumenata za izlazak iz Jugoslavije obično tekao bez problema i po ubrzanom postupku. O tome nam rečito govore podaci iz jednog od dokumenata koji svedoči o staranju, ne samo Saveza JVO već i jugoslovenskih civilnih vlasti oličenih u antifašističkim odborima, da se pomogne licima koja su se iseljavala za Palestinu. U rečenom dokumentu, gospoda Oskar i Frida Veljan izveštavaju Autonomni odbor za pomoć da su pribavili sva neophodna dokumenta za odlazak u Palestinu, ali da je: „(njihovo) ... finansijsko stanje vrlo slabo, te bez vaše pomoći nebi mogli ostvariti našu davnu želju ... (pa zato mole da im se novčano pomogne) ... primjetiti nam je još da imamo za nekoliko dana jedan putnički parobrod iz Splita za Haifu, koji vozi natrag posjetioce Zagrebačkog velesajma, sa kojim bi mogli putovati.” Brzina kojom je povoljno (u meri koju su diktirala raspoloživa novčana sredstva) rešena njihova molba je upravo zadivljujuća i svedoči sama za sebe. Molba porodice Veljan je bila datirana 10. juna 1947. godine. U nedostatku sredstava u tom momentu, a usled potrebe da se

Summary

Departure of Jewish Refugees – Holocaust Victims from European Countries to Palestina Through the Territory of Yugoslavia in 1946–1947

After the World War II, the freed war prisoners were free to decide whether they were to be repatriated to their homelands, to stay in the country where they were at the time of liberation, or to move to another country. A number of Jewish military war prisoners and most of civilian refugees – the Holocaust victims – decided to move to Palestina. Since Palestina was under the British mandate at the time, and that British had imposed a very restrictive immigration quote of 1,500 Jew immigrants a month, it was obvious that any additional immigration could be realized by illegal means only. The World Jewish Congress representatives addressed, among the other, the Government of Yugoslavia asking them to help with organizing illegal transports to Palestina. Yugoslav authorities stood by, firstly in public and tacitly afterwards, since international politics started to be more and more complicated. Namely, Yugoslavia itself was, at the moment so critical for Jewish refugees, in collision with England over the Trieste territory status. Nevertheless, in cooperation of Yugoslav and Jewish officials a solution to that problem was found so that Yugoslav territory was used as a transit route and Yugoslav Adriatic ports as boarding ports for boats carrying numerous Jewish refugees to the desired destination – Palestina.

problem što hitnije reši, rukovodstvo JVO Zagreb već 12. juna 1947. godine izveštava da: „U vezi telef.(onskog) razgovora sa Beogradom ... (i u dogovorima sa) ... drugovima iz Antif. (ašističkog) Odb.(ora) Zagreb odobrava se isplata od 2 000 ... (dinara).” Isplata je bila izvršena istog dana. Neophodna suma je, svakako, bila daleko veća, ali je u svemu ovome daleko najbitnija činjenica da je porodica Veljan, kao i mnoge druge pre i nakon nje, traženu pomoć dobila, i to u najkraćem mogućem roku, kao i to da je kod svih učesnika u procesu odlučivanja, evidentno postojao maksimum dobre volje i spremnosti da pomognu. Arhiv Jevrejskog istorijskog muzeja u Beogradu, fond Autonomni odbor, kutija 905.